

Hoofdstuk 9

Overige prijzen uit gasthuisrekeningen

Inleiding

In de hoofdstukken 7 en 8 zijn de rekeningen van de gasthuizen al enige malen ter sprake gekomen. In hoofdstuk 7 werd uiteengezet dat deze rekeningen prijzen van granen en peulvruchten bevatten die niet voorkomen in de marktberichten van couranten noch in de resolutiën van Burgemeesteren en Raad van Groningen. De prijzen uit de gasthuisrekeningen konden de hiaten opvullen. De boterprijzen uit de rekeningen van de drost van Wedde en die van de boterhal in Groningen geven een compleet beeld van de ontwikkeling van de boterprijzen over de periode 1621-1917. In hoofdstuk 8 bleek dat het mogelijk was om met boterprijzen uit de kleine gasthuizen dit beeld wat genuanceerder naar voren te brengen. Maar het belangrijkste agrarische product dat het gewest Groningen in het verleden heeft voortgebacht was slachtvee in alle soorten. Bij het verzamelen van prijzen van ossen, magere en vette koeien, vette varkens en pluimvee zijn we in hoofdzaak aangewezen op de notities in de rekeningen van de gasthuizen. In de couranten begon men pas prijsnotities van de veemarkt af te drukken in de tweede helft van de negentiende eeuw. Het was evenwel mogelijk reeksen jaarprijzen van slachtkoeien (1630-1896), slachtvarkens (1630-1853) en slachtossen (1630-1771) samen te stellen met behulp van de rekeningen van de gasthuizen in de stad Groningen. Ook een serie aardappelprijzen (1750-1893) en prijzen van eieren (1631-1850), vette ganzen (1630-1749) en hop (1630-1798) kunnen hun nut bewijzen. Er is dus alle reden om die gasthuizen en hun rekeningen eens nader onder de loep te nemen.

Overzicht van de gasthuizen in de stad Groningen

In de stad Groningen stonden in de middeleeuwen al een paar grote gasthuizen en daarna zijn er geleidelijk aan een aantal kleinere bijgekomen. Ik heb prijsnotities verzameld uit de rekeningen van de volgende gasthuizen:

Gasthuis	Stichtings- jaar	Aantal gespij- zigden	Archief- nummers		Periode
			rood	blauw	
Heilige Geest	1268	79	53	343	1630-1900
Geertruid	1405	66	52	342	1630-1900
Armhuiszittend Convent	1437	59*	43	339	1630-1815
Mepschen	1479	10	62	348	1630-1815
Jacob en Anna	1494	12	55	345	1630-1900
Antonie	1517	45	42	337	1630-1850
Aduard	1604	9	35	335	1630-1850
Arme Convents Gasthuis		8	45	339	1630-1673
Eenen			47		1630-1660
Jannes Baroldi	1591	4	69	352	1686-1811
Ubbena	1525	10	65	349	1686-1785
Anna Varwers	1635	8	38	336	1671-1807
Zeils	1646	5	67	351	1686-1808
Vrouw Franssens	1668	4	50	340	1683-1799

Al deze gasthuizen kochten doorlopend agrarische producten om hun inwoners van voedsel te voorzien. Wat het aantal gespijzigden betreft het volgende. De opgaven staan opgetekend in een stuk dat is opgemaakt op 19 juli 1809⁹⁸. In het Armhuiszittend Convent zaten 19 personen maar er woonden 40 anderen in de stad die vanuit dit gasthuis werden ondersteund. De gespijzigden in de kleine gasthuizen waren uitsluitend vrouwen; in het gasthuis van de Heilige Geest woonden 29 mannen tegen 50 vrouwen. In het Geertruids-gasthuis woonden 24 mannen tegen 42 vrouwen en in het Anthonie-gasthuis verbleven 17 mannen tegen 28 vrouwen. In het gasthuis van Jacob en Anna was er slechts één man op 11 "olde wijven". Tenslotte werden in het Rode Burgerweeshuis 21 jongens en 36 meisjes voorzien van voedsel, kleding, onderdak, onderwijs etc.⁹⁹.

De consumptieve behoeften in de gasthuizen

De bewoners van de gasthuizen moesten van allerlei levensmiddelen worden voorzien. Zij werden gevoed volgens de voorschriften die de Burgemeesteren en Raad van de stad Groningen hadden opgesteld¹⁰⁰. Zo bepaalde dit college op 10 november 1627 dat de bewoners van gasthuizen "soelen alle avonden hebben warm off colt suiypen en broot off bier na tijden ende des jaars

gelegenheit of enige andere potspijs met haar ordinaris botter broot ende keese". Deze algemene regel werd aangevuld met het volgende schema:

"Des sondages op de middag Warm moes Warm vleijs botter and keese broot.

Des maendages op de middag Warm suiipen brij vleijs Botter broot ande keese.

Des dinsdages op de middag Geele off groene erwten Vleijs sunder of met een Speck Botter broot ende keese

Des woensdages op de middag Warme bonen Vers of solten Schwijne runder off schapenpotvleijs. Item bloet met worsten roeven met wortelen roeven of cabuis, Botter broot ende keese.

Des donderdages op de middach Warme moes vers of solten potvleijs hier als voren Botter broot ende keese

Des vrijdaches op de middach Suiipen brij Stockvis mit botter ende wortelen Item hering zeevis Botter broot ende keese

Des saterdaeges op de middag Grauwe off geele erwten Stockviss als voren Botter broot ende keese".

In de loop van de zeventiende en achttiende eeuw werd dit voedselpakket meermalen aangepast aan de omstandigheden. Het verstrekken van bier werd verminderd omdat de voorkeur van de bewoners van de gasthuizen steeds meer begon uit te gaan naar koffie, thee en cacao. In de achttiende eeuw kregen zij ook aardappelen voorgezet. De kwaliteit en kwantiteit van het verstrekte voedsel was ruim voldoende om er oud bij te worden. Nog steeds wordt het voorbeeld aangehaald van een zekere heer G.A. Boomgaard (1789-1899) die 35 jaar lang gevoed werd in het Jacob en Anna-gasthuis dat ook wel het Lekkere beetjes-gasthuis werd genoemd. Hij bereikte de formidabele leeftijd van 110 jaar.

Om aan de voorschriften omtrent de voeding te kunnen voldoen werd er in de gasthuizen brood gebakken en bier gebrouwen; er werden ook koeien, varkens, ossen en ganzen geslacht. Een gasthuis had daarom meestal een groot aantal leveranciers van boter, kaas, melk, karnemelk, gerst, tarwe, rogge, erwten, bonen, allerlei soorten groente, fruit en vis. Paardenvlees werd niet gegeten en daarom werden er geen paarden gekocht. Er werden evenmin schapen gekocht ofschoon er wel gekocht schapenvlees werd gegeten. In de rekeningen van de gasthuizen staan daarom helaas geen prijzen van paarden en schapen opgetekend.

Prijzen van runderen

Zoals gezegd hebben de rekeningen van de gasthuizen als bronnen van de prijzen van granen, peulvruchten en boter hun beperkingen. Gelukkig werd het noteren van grote aankopen als ossen, koeien en varkens heel accuraat gedaan.

Bij enkele gasthuizen werden in het voorjaar magere ossen of guste koeien aangekocht om ze in de weilanden die het gasthuis bezat vet te weiden; ze konden dan in het najaar geslacht worden. Dit leverde twee series jaarprijzen op: een van guste koeien en een van magere ossen. Maar meestal werden in oktober of november vette dieren gekocht om direct in het gasthuis te worden geslacht. Daardoor kon voor bijna ieder gasthuis wel een reeks najaarsprijzen voor vette ossen of vette koeien worden samengesteld. Hoe zwaar de dieren bij de slacht waren werd gewoonlijk niet genoteerd. Het gewicht van de slachtkoeien in het gasthuis van de Heilige Geest schommelde in de periode 1815-1881 tussen 300 en 350 kilo. Over het gewicht van de slachtossen is helemaal niets bekend.

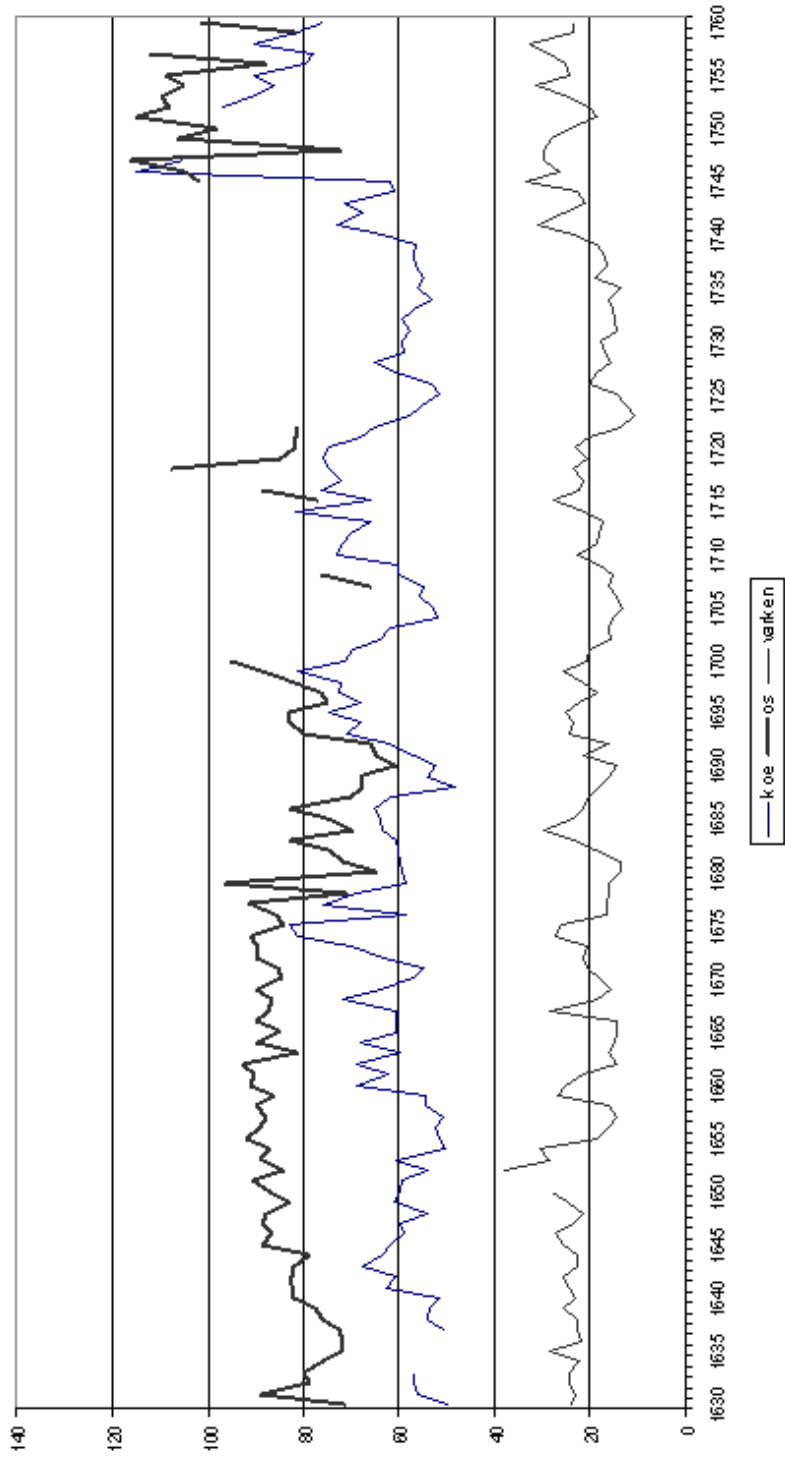
Het prijsniveau van de slachtdieren lag in het ene gasthuis dikwijls iets hoger dan in het andere. Dit blijkt als de prijskolommen voor vette ossen uit de verschillende gasthuizen naast elkaar worden gezet. Met behulp van de noteringen uit deze kolommen werd voor ieder jaar een gemiddelde prijs van vette ossen vastgesteld. Hetzelfde is het geval met de prijzen voor vette koeien. Bij deze gemiddelden zullen de extreem lichte dieren wel grotendeels door de opmerkelijke zwaargewichten zijn gecompenseerd. Men mag er dan van uitgaan dat de twee op deze wijze gevormde reeksen met gemiddelde prijzen van slachtvee in het najaar de prijsontwikkeling redelijk correct weergeven. Deze twee reeksen zijn één voor vette ossen (1630-1771) en één voor vette koeien (1630-1896). Bij de samenstelling van de laatstgenoemde serie zijn de prijsnoteringen uit de rekeningen van de kleine gasthuizen gemakshalve buiten beschouwing gelaten. De ontwikkeling van de prijzen voor runderen staan afgebeeld op *fig. 16* (koeien en ossen, 1630-1760) en *fig. 17* (vette en magere ossen, 1630-1771).

De prijs van vette varkens

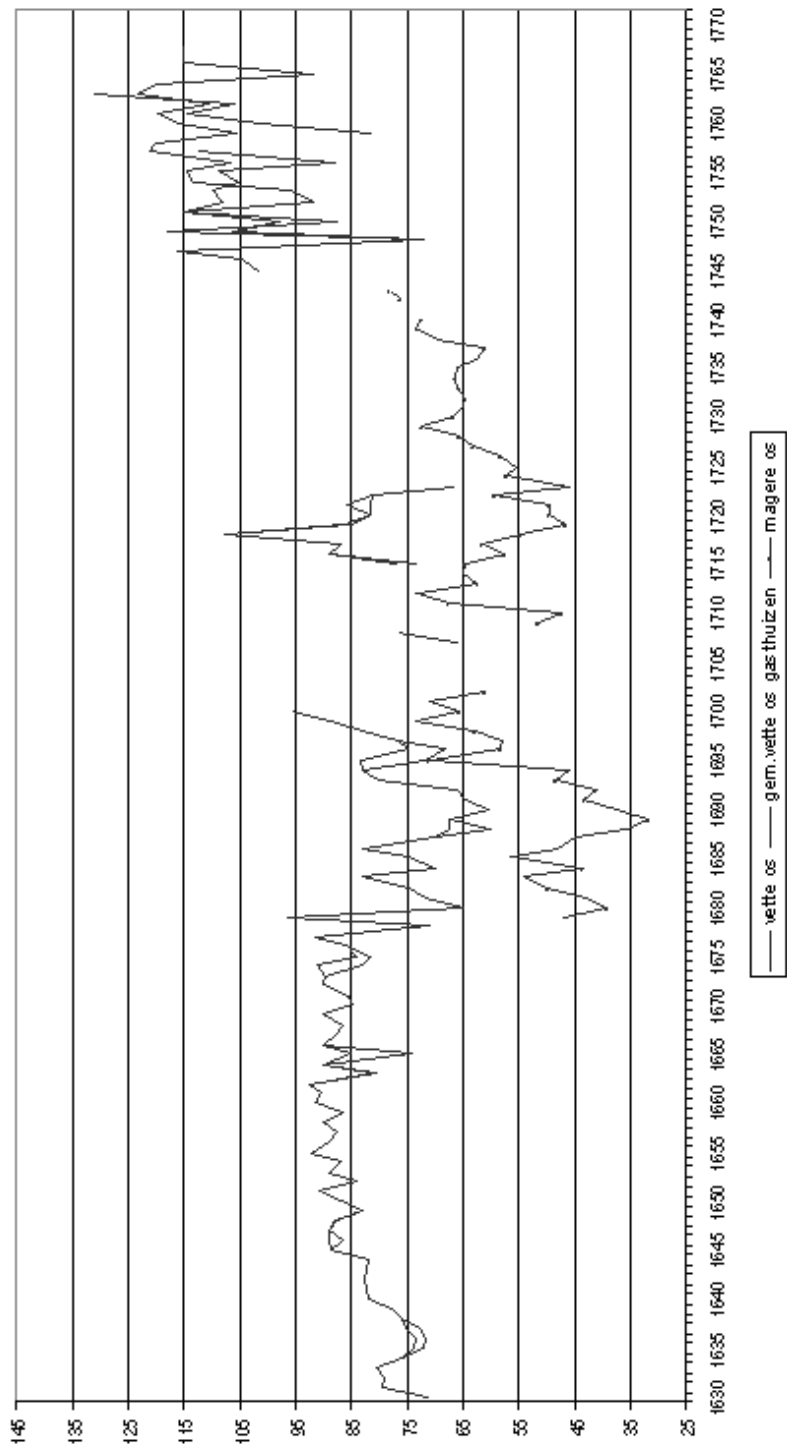
In de gasthuizen werden ieder najaar ook vette varkens gekocht om te worden geslacht. In het ene gasthuis werd gewoonlijk meer voor deze dieren betaald dan in het andere. Dit is misschien het gevolg van het feit dat men in het ene gasthuis gewoon was alleen hele zware slachtdieren te kopen terwijl men in het andere wat lichtere dieren kocht in verband met het geringere aantal bewoners. Door de series uit de verschillende gasthuizen naast elkaar af te drukken en door daarover gemiddelden te berekenen heb ik getracht dit bezwaar zo veel mogelijk te ondervangen.

Het gewicht van de geslachte varkens kon behoorlijk verschillen. In het Baroldigasthuis werd ieder jaar een varken geslacht. Tussen 1686 en 1730 werd bijna steeds het gewicht genoteerd. Het gemiddelde gewicht van zo'n dier was 158,1 pond of 77,8 kg. Het lichtste varken woog in 1687 108 pond (53,1 kg) en het zwaarste was in 1720 eens zo zwaar (216 pond = 106,3 kg). Opmerkelijk was dat de varkens steeds zwaarder werden:

Figuur 16: Prijzen slachtvee in guldens per stuk (1630-1760)

Figuur 17: Prijzen vette en magere ossen in guldens per stuk (1630-1771)

Periode	Gewicht in ponden	Gewicht in kilo's
1686-1692	136,6 pond	67,2 kg
1694-1701	142,4 „	70,0 „
1702-1707	158,0 „	77,7 „
1708-1712	146,8 „	72,2 „
1713-1717	163,4 „	80,4 „
1718-1722	177,0 „	87,1 „
1723-1727	177,2 „	87,2 „
1726-1730	177,6 „	87,4 „

In het gasthuis van de Heilige Geest werden vanaf 1760 ieder jaar een aantal varkens geslacht. Het gewicht daarvan werd in de rekeningen genoteerd en de ontwikkeling was als volgt:

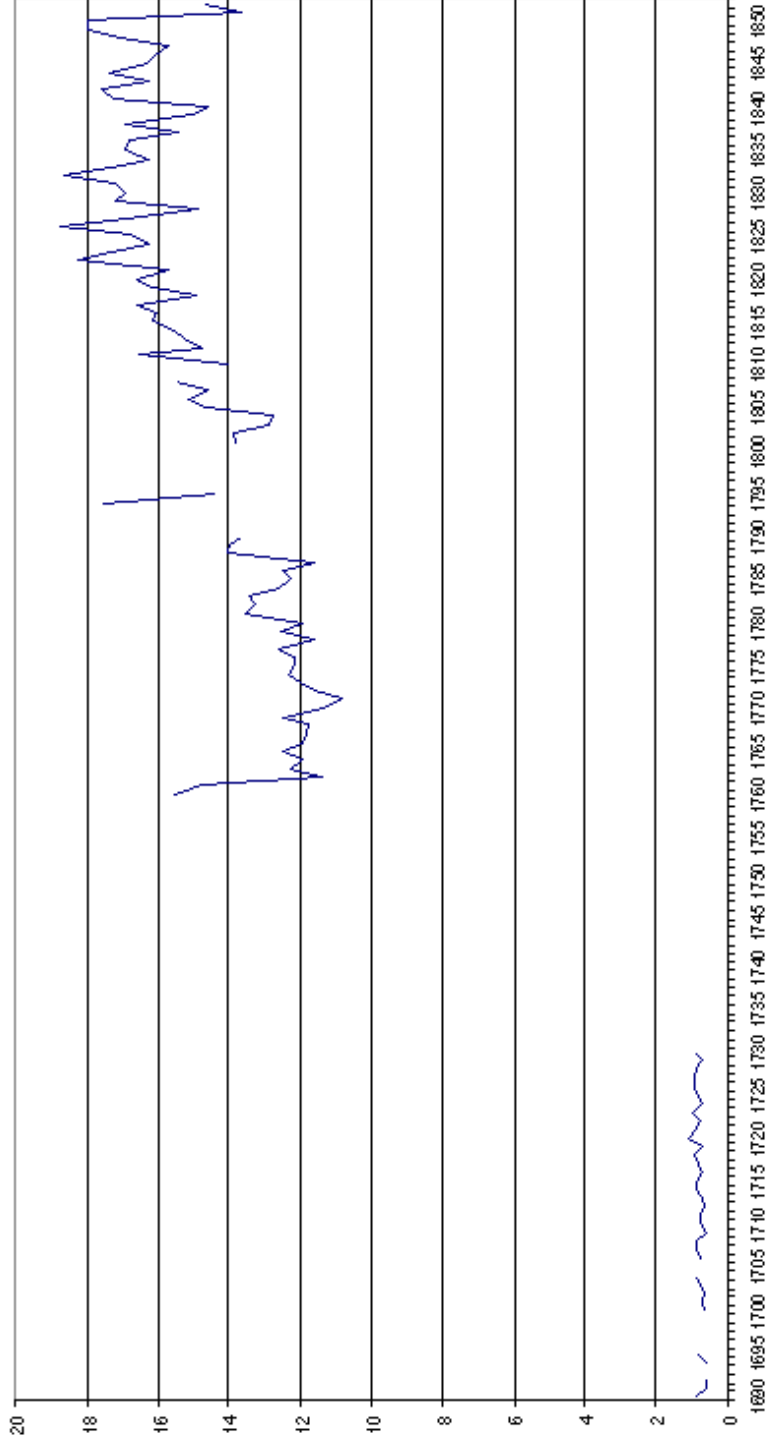
Periode	Gewicht	Gewicht
1760-1769	220,9 pond	108,7 kg
1770-1779	220,4 „	108,4 „
1780-1789	238,6 „	117,4 „
1790-1799		
1801-1810	261,5 „	128,7 „
1811-1820	293,0 „	144,2 „
1821-1830	295,5 „	145,4 „
1831-1840	279,1 „	137,3 „
1841-1850	279,1 „	137,3 „

Het slachtgewicht van de varkens steeg in het gasthuis van de Heilige Geest aanvankelijk verder maar vanaf 1830 begon het te dalen. De rekeningen van de andere gasthuizen vermelden af en toe ook het slachtgewicht van de varkens maar in veel mindere mate. De gegevens uit de periode 1628-1685 zijn niet overvloedig en de rekeningen uit de periode 1731-1759 leveren door hun beknoptheid ook niet veel op.

Men zou zich kunnen afvragen of kolommen met prijzen van zulke heterogene slachtdieren wel een betrouwbaar beeld geven van de prijsontwikkeling van slachtvarkens. Om een betrouwbaarder beeld te krijgen heb ik uit de beschikbare gegevens een serie prijzen geconstrueerd van denkbeeldige vette zwijnen met een vast gewicht van 100 kg = 203,25 pond (*Bijlage XIII*, zie ook *fig. 18*).

In de loop van de negentiende eeuw gingen de kleine gasthuizen ertoe over vlees en spek rechtstreeks van de slager te kopen. Dit was blijkbaar praktischer want het slachten van de dieren bracht een overigens feestelijke drukte

Figuur 18: Prijzen vette varkens van 100 kg in guldens Gasthuizen (1690-1852)

in het gasthuis met zich mee. De grotere gasthuizen volgden later dit voorbeeld. Het noteren van de prijzen van aangekochte varkens in de jaarrekeningen werd in sommige grote gasthuizen voortgezet tot en met 1901. Maar of de prijzen uit de periode 1854-1901 altijd volwassen levende varkens betrof is niet duidelijk. Waarschijnlijk werden meer dan eens volwassen varkens gekocht die van te voren reeds elders geslacht waren. Daarnaast werden er in het gasthuis van Jacob en Anna nog dikwijls levende varkens aangekocht maar die waren nog lang niet volwassen gezien hun extreem lage gewicht. Ik heb de prijzen voor volwassen varkens uit de Groninger gasthuizen vergeleken met die van levende volwassen varkens die staan opgetekend in het marktboek van Diever (1868-1955)¹⁰¹. Deze prijzen vertoonden geen enkele overeenkomst met elkaar. De onzekerheid omtrent de aard van de varkensprijzen uit de Groninger gasthuizen noopte mij deze prijzen over de periode 1854-1901 niet in dit boek op te nemen.

Prijzen van gevogelte en eieren

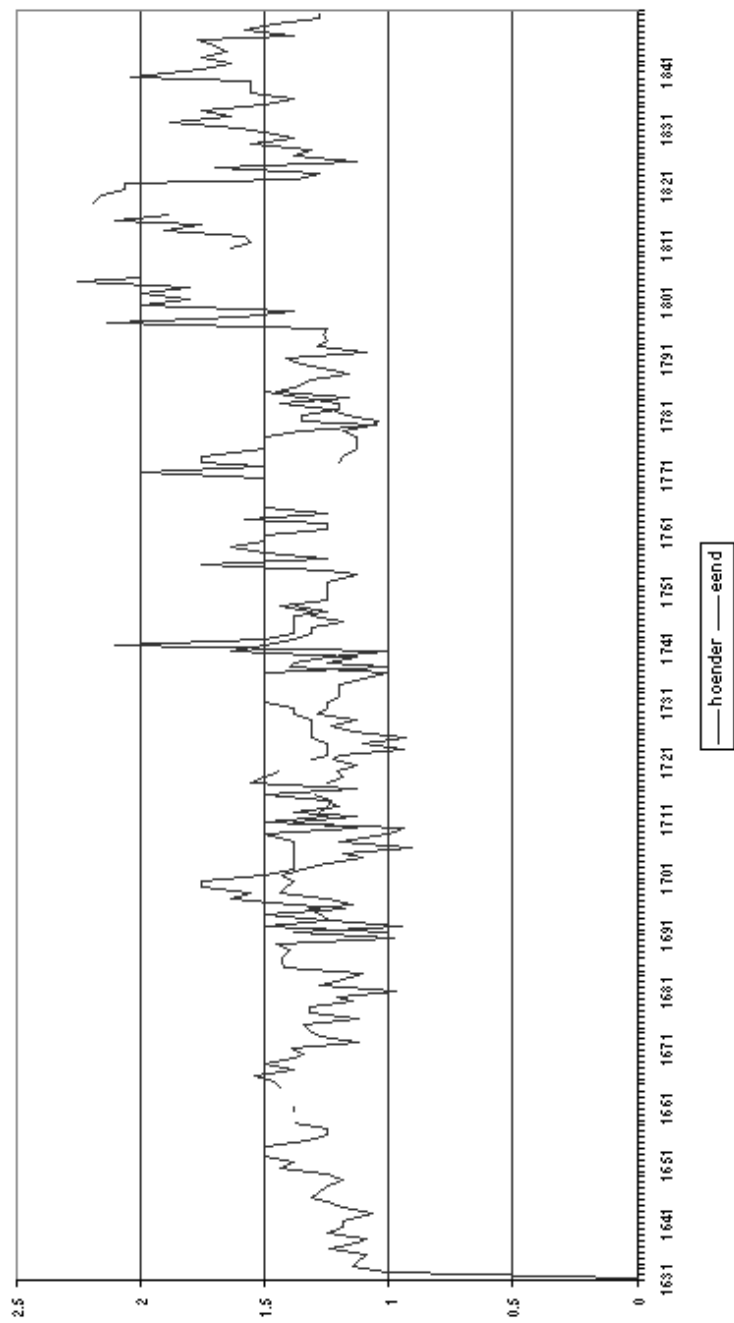
In de gasthuizen werd gewoonlijk op Sint-Maarten feest gevierd waarbij ganzen en eenden werden gebraden. Van de prijzen van ganzen konden voor enige gasthuizen mooie reeksen najaarsprijzen uit de rekeningen worden verzameld. Ook uit deze reeksen werd een nieuwe reeks van gemiddelde prijzen van vette ganzen omstreeks 11 november berekend (1630-1749).

In de gasthuizen was het de gewoonte de bewoners met Pasen met een stijge (= 20) eieren te vereren¹⁰². In de meeste gasthuizen waren dit kippen-eieren maar in sommige werden eendeneieren uitgedeeld; die waren dikker dan kippen-eieren. Uit de rekeningen van de gasthuizen kon een mooie serie prijzen van kippen-eieren worden samengesteld (1631-1850) en ook een wat kortere serie met prijzen van eendeneieren (1686-1785), *fig. 19*.

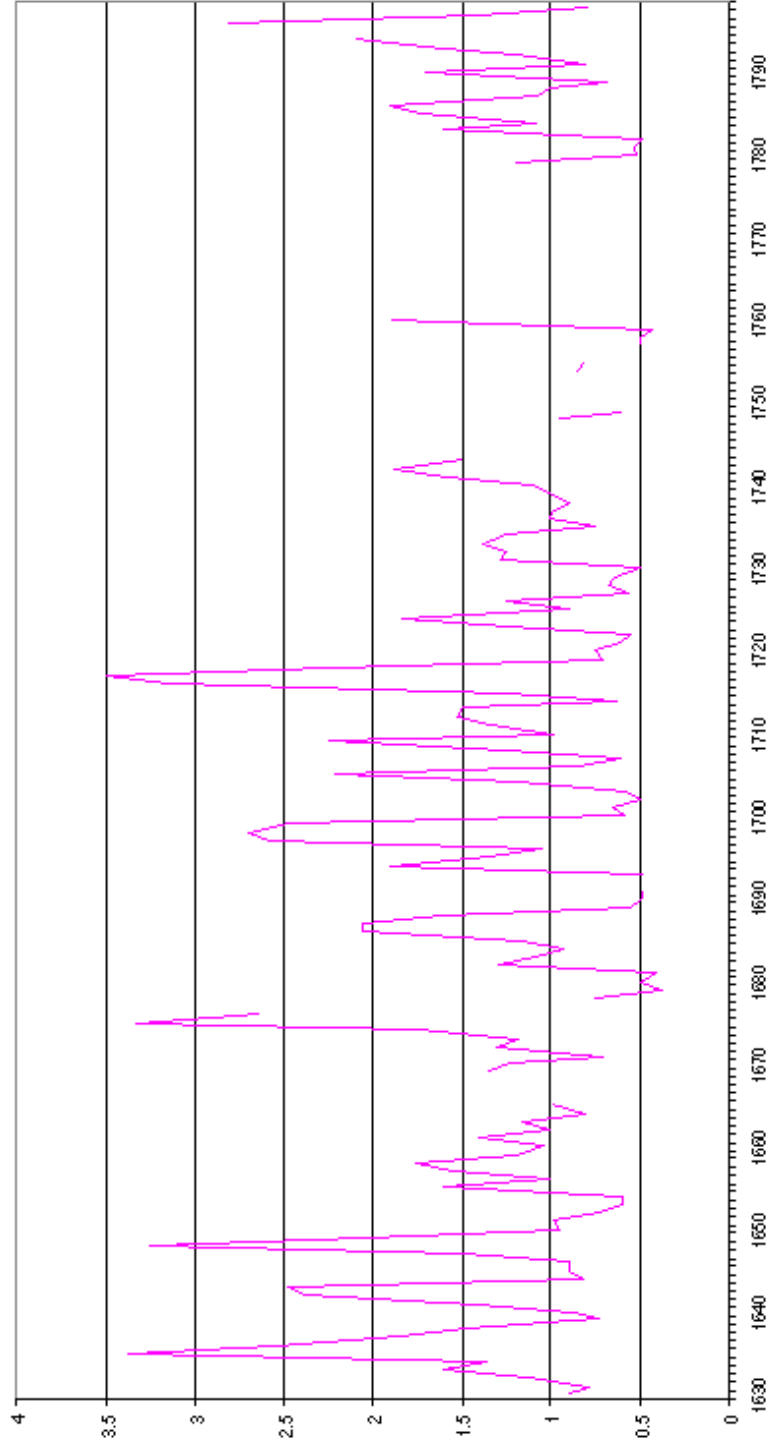
Hop

In de gasthuizen werd ook bier gebrouwen. De meeste gasthuizen hadden hun eigen brouwketel en die werd regelmatig gebruikt. Het gevolg van deze toestand was dat er regelmatig brouwgerst en hop moest worden aangekocht. Aan de aankoop van brouwgerst in de gasthuizen heb ik geen aandacht besteed. Via de schuldmutten beschikken we immers reeds over een prachtige serie najaarsprijzen van gerst. Uit de diverse rekeningen van de gasthuizen heb ik alle hop-prijzen verzameld. Voor ieder jaar werd een jaarprijs vastgesteld door een gemiddelde te nemen van de maximum- en de minimumprijzen. Zo werd een serie hop-prijzen per kalenderjaar vastgesteld over de periode 1630-1798. Hop was een wisselvallig gewas; de heftige prijsschommelingen zijn duidelijk in beeld gebracht in *fig. 20*. De bewoners van de gasthuizen waren

Figuur 19: Prijzen 100 eieren in gubbers (1631-1850)

Figuur 20: Prijzen hop in guldens per mud (1630-1798)

tenslotte niet meer tevreden met bier omdat het gebruik van thee, koffie, cacao en jenever meer en meer in de mode kwam. Zij verzochten daarom dikwijls dat hun in de plaats van bier een zekere som gelds werd uitgekeerd om deze dranken te kunnen kopen. Eventueel konden zij ook zelf bier kopen wanneer hun voorkeur hier naar uitging. Het gevolg was dat eerst in de kleine en tenslotte ook in de grote gasthuizen de eigen brouwerij werd opgeheven. Dan kwam er meteen een einde aan de aankoop van hop die in de omgeving van Peize werd geteeld¹⁰³.

Aardappelen

Ook op nog een ander terrein werd er in de gasthuizen meegedaan met de verandering van de consumptiegewoonten in de maatschappij. Vanaf 1750 komen in de gasthuisrekeningen noteringen voor omtrent de aankoop van aardappelen. Uit de rekeningen van de verschillende gasthuizen zijn alle aardappelprijzen genoteerd. Voor ieder jaar werd een kalenderjaargemiddelde berekend uit de hoogste en de laagste aardappelprijs. Deze serie kalenderjaargemiddelden omvat de periode 1750-1893. Na 1893 vindt men geen aardappelprijzen meer in de gasthuisrekeningen: de directies van de gasthuizen keerden vanaf die tijd alleen nog maar vaste bedragen uit die de gasthuisbewoners zelf konden besteden om in hun onderhoud te voorzien.

NOTEN

1. "Je prends la liberté de vous observer que Groningue étant au centre de l'activité du département par sa situation, la bourse de Groningue sert encore de règle pour tout le département". Ernest Labrousse, R.R. Romano et F.-G. Dreyfus, *Le prix du froment en France au temps de la monnaie stable (1726-1913)*, (Paris, 1970) LXXX. F.-G. Dreyfus citeert hier uit een document opgesteld door de préfet van het departement de l'Ems Occidental in april 1811. Dit departement waartoe de huidige provincies Groningen en Drenthe in hun geheel benevens het deel van Oost-Friesland ten westen van de Eems behoorden was een onderdeel van het Franse Keizerrijk. Dreyfus wijst er ook op dat de officieel vastgestelde graanprijzen, die overal elders gemiddelden waren van markten die over een heel departement lagen verspreid, in het departement van de Wester-Eems alleen bestonden uit prijzen die op de markt in de stad Groningen waren overeengekomen. In 1919 was de centrale functie van de stad Groningen in haar regio nog steeds zo als in dit citaat wordt aangegeven. Dit blijkt uit het antwoord op het "vraagpunt" van de Groninger Maatschappij van Landbouw; "Is het gewenscht dat de graanhandel in deze provincie in andere banen wordt geleid?" Een deel van het antwoord luidde: "De centrale markt te Groningen blijve onverzwakt. Behoudens een enkele uitzondering zijn locale markten niet wenschelijk". N.G. Addens, *De "vraagpunten" der Groninger Maatschappij van Landbouw 1852-1941* (Wageningen, 1950) 257 en 426.
2. M.D. Teenstra (red.), *Landhuishoudkundige almanak* (Groningen, 1863) 99-104. De prijzen van rode tarwe, rogge, wintergerst, dikke haver en grauwe zandboekweit bestrijken de periode 1804-1860. De roggeprijzen zijn compleet, bij de tarwe ontbreken de jaren 1824, 1825 en 1826. Bij de drie andere graansoorten ontbreken de periodes 1824-1835 en 1851-1855. Deze hiaten zijn bij de publicatie van 1930 op een of andere manier opgevuld.
3. *Beknopt overzicht der graanprijzen aan de Groninger Beurs 1888-1913, aangeboden door G. Geertsema, comm. in granen, Groningen*, (Groningen, 1913).
4. *Overzicht van graanprijzen, enz. van en door D.J. de Vries Sr., Finsterwolde* (1920). Dit overzicht omvat de periode 1804-1930. Zie ook gemeentearchief Groningen (GAG), archief van de Bond van Graanhandelaren, doos 26. Hierin bevindt zich een 'Honderdjarig overzicht van de middenprijzen der granen aan de Groninger Beurs van het jaar 1810 tot 1911'.
5. Hofstee, *De markt te Groningen*, (Amsterdam, scriptie 1932).
6. E.W. Hofstee, *Groningen van grasland naar bouwland, 1750-1930. Een agrarisch-economische ontwikkeling als probleem van sociale verandering* (Wageningen, 1985) 405.
7. 'Gemiddelde prijzen van granen en groene erwten aan de Korenbeurs te Groningen', *Groninger Landbouwblad*, 26e Jg. no. 23 van 6 juni 1948. Zie ook het *Groninger Landbouwblad* van 10 januari 1920 en 6 september 1930.
8. 'Graanprijzen beurs te Groningen 1805-1919', *Statistisch Zakboek C.B.S.*, ('s-Gravenhage, 1941) 58.
9. A. Heringa, *Overzicht van marktprijzen van granen te Arnhem in de jaren 1544-1901* (s'-Gravenhage, 1903).

10. (J.A. Zip), 'Overzicht van marktprijzen van granen te Middelburg, pachtprizen van landerijen en polderlasten in de polder Walcheren', *Bijdragen tot de Statistiek van Nederland*, nieuwe volgrees XXVI (1904).
11. J.A. Sillem, 'Tabellen van marktprijzen van granen te Utrecht in de jaren 1393 tot 1644. Uit de rekeningen en weeklijsten der domproosdij', *Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde*, nieuwe reeks III (1901) no. 4.
12. T.E. van Goor, *Beschrijving van de Stadt en Lande van Breda* ('s-Gravenhage, 1744) 366-368.
13. N.W. Posthumus, *Nederlandsche Prijsgeschiedenis* (2 dln, Leiden, 1943-1964).
14. Arthur H. Cole en Ruth Crandall die nauw bij het *International Scientific Committee on Price History* betrokken zijn geweest publiceerden in 1964 een korte samenvatting over de geschiedenis van deze commissie. De eerste contacten tussen de diverse onderzoekers begonnen in 1928. Er werden zeven bijeenkomsten gehouden tussen 1930 en 1933 en daarna was het geld op. Het jaar 1931 wordt vaag genoemd door R. van Uytven, 'Prijsgeschiedenis', in H. Baudet-H.van der Meulen, *Kernproblemen der economische geschiedenis* (Groningen, 1978) 64. H. Van der Wee noemt 1931 als jaar van oprichting in "De geschiedenis van prijzen en lonen. Terugblik en toekomstperspectief", in: *Arbeid in veelvoud* (Brussel, 1988) 253.
15. W. Beveridge, *Prices and wages in England from the XIIth to the XIXth century. I. Mercantile Era* (London-New-York-Toronto, 1939). H. Hauser, *Recherches et documents sur l'histoire des prix de France de 1500-1800* (Paris, 1936). A.F. Pribram, *Materialen zur Geschichte der Preise und Löhne in Oesterreich* (Vienna, 1938). M.J. Elsass, *Umriss einer Geschichte der Preise und Löhne in Deutschland vom ausgehende Mittelalter bis zum Beginn des neunzehnten Jahrhunderts* (2 dln, Leiden, 1936-1949).
16. H. van Houtte, *Documents pour servir à l'histoire des prix de 1381 à 1794* (Brussel, 1902).
17. L. Genicot, 'Le prix du froment à Namur de 1773 à 1840', *Annales de Société Archéologique de Namur* XLIII (1938) 239-274.
18. C. Verlinden, J. Craeybeckx, H. Coppejans-Desmedt, D. Dalle, V. Janssens, E. Scholliers, G. Croisiau, P. Deprez, J. Vermaut, A. Wyffels, *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant (XVe-XVIIIe eeuw)* (4dln, Brugge, 1959-1973).
19. J. Ruwet, E. Hélin, F. Ladrier, L. van Buyten, *Marché des céréales à Ruremonde, Luxembourg, Namur et Diest* (Louvain, 1966).
20. Sommige van deze graanprijzen waren al eerder gedeeltelijk of in een primitieve vorm gepubliceerd: Heringa, *Overzicht*. (1903), Van Goor, *Beschrijving* (1744) 366-368 en Van Doorninck, 'Bouwstoffen voor eene handelsgeschiedenis van Overijssel. III. Graanprijzen', *Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel*, IX (1883) 281-321.
21. Ook van de effracties van Sint-Servaas waren reeds gedeelten gepubliceerd zij het zonder de nodige jaarcorrectie: M.P. Gutmann, *War and rural life in the early modern Low Countries* (Assen, 1980) 233-236 (periode 1620-1750) en B. Demoulin, *La principauté de Liège et l'Europe. Analyse du mouvement général des prix agricoles* (Liège-Louvain, 1982) 11-12 (periode 1678-1728).

22. Ruwet (1966). Ruwet beperkte zich tot de periode 1599-1796 en besteedde praktisch geen aandacht aan de intrinsieke waarde van de Roermondse gulden.
23. H.J. Keuning, *De regio Groningen* (Groningen, 1974) 112-113.
24. R. Baehrel, 'Economie et histoire à propos des prix', *Eventail de l'histoire vivante. Hommage à L. Febvre*, I. (Paris, 1953) 287-310, 'L'exemple d'un exemple: Histoire statistique et prix italiens', *Annales E.S.C.*, IX (1954) 213-226, 'Pitié pour elle et pour eux', *Annales E.S.C.* (1955) 55-62, 'Prix, superficies, statistique, croissances', *Annales E.S.C.* (1961) 699-722, 922-938.
25. Posthumus, *Nederlandse Prijsgeschiedenis* (1943) cviii-cxvi.
26. Posthumus (1943) ix en lxxxii.
27. Posthumus (1943) lxxxv, cviii en cxvi.
28. J. Meuvret en M.Baulant, *Prix des céréales extraits de la mercuriale de Paris 1520-1698* (2 dln, Paris, 1960) I, 17.
29. Ruwet (1966) 99-119.
30. W. Tijms, 'De effractie van Sint Andries te Roermond 1599-1948', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* (dl. xxxiv, 1989), 134-136, 146-147.
31. Tijms, 'Schuldmudden in Drenthe en het Gorecht', *Historia Agriculturae XVIII* (Groningen, 1988) 24-25.
32. Keuning (1974) 16.
33. Keuning (1974) 21, 30, 36.
34. L.S. Meihuizen, 'Sociaal-economische geschiedenis van Groningerland', *Historie van Groningen* (Groningen, 1976) 302.
35. P.G. Bos, *Het Groningsche gild- en stapelrecht tot de Reductie in 1594* (Groningen, 1904) 111, 118.
36. Bos (1904) 129.
37. M.A. Holtman, *Metten en wegen in Groningen* (Uithuizen, 1986) 67.
38. B. Lonsain, 'De Vereniging van korenmeters en -wegers te Groningen als oudste stadsinstelling', *Groninger Volksalmanak* (1926).
39. Bos, 'Het Groningsche gild- en stapelrecht na de Reductie in 1594', *Historische Avonden II* (Groningen, 1907) 356-358, 374, 389.
40. Bos (1907) 389, 402, 407, 448. J. de Bruijn, *Plakkaten van Stad en Lande*, *Historia Agriculturae XIV* (Groningen, 1983) 275. GAG, *Oud Archief*, 308 r na R, plakkaat van 11 september 1750.
41. Bos (1907) 422, 445, 448.
42. GAG, *Oud Archief*, 308 r na R.
43. GAG, *Oud Archief*, 1314 r na R, nr. 413.
44. H.H. Garrelds, 'De Groninger graanbeurs. Geschiedenis en betekenis'. Dit artikel moet geschreven zijn omstreeks 1948 en omvat 5 bladzijden.
45. Omtrent het aantal korenmeters: Holtman (1866) 67. In de *Beredeneerde verslagen van de toestand der gemeente Groningen* vanaf 1851 wordt het aantal leden van het korenmetersgilde bijgehouden. Ook in het artikel van Garrelds worden een paar cijfers genoemd, evenals in: Lonsain (1926) passim.
46. Lonsain (1926) passim.
47. Holtman (1986) 70, 72-74. De oppervlakte van de beurs van 1774 was 366 m² waarvan 166 m² overdekt, die van de beurs van 1825 was 512 m² waarvan 307 m² overdekt en de beurs van 1865 is geheel overdekt en daarvan is de oppervlakte 1254 m².

48. GAG, *Nieuw Archief*, 1261 r na R.
49. GAG, *Nieuw Archief*, 200 r na R.
50. GAG, *Supplement op het Nieuw Archief*, 189.
51. GAG, *Supplement op het Nieuw Archief*, 189.
52. Addens, *Vraagpunten*, 277, 425-426.
53. *Uitvoerig en beredeneerd verslag van den toestand der gemeente Groningen (1859-1910). Verslag van de commissarissen van de Korenbeurs (1904-1947)*. De verslagen van deze commissarissen bevinden zich in de ijzeren archiefkist van De Beurs.
54. Garrelts kwam over de periode 1868-1945 uit op een gemiddelde van 133.000 ton per jaar. Over de periode 1871-1947 was mijn resultaat circa 135.000 ton per jaar.
55. Dit beredeneer ik als volgt. Eén hl. van het zwaarste graan (tarwe) weegt 75 kg, één hl. van het lichtste graan (haver) weegt 46 kg. Eén hl. rogge weegt 70 kg, een hl. gerst 60 kg en een hl. boekweit 66 kg. Eén hl. graan weegt dan gemiddeld ongeveer $(75+70+66+60+46): 5 = 63,4$ kg. Eén last graan = 30 hl. weegt dan $30 \times 63,4 = 1902$ kg. Dit is afgerond 2.000 kg = 2 ton.
56. Addens, *Vraagpunten*, 345.
57. 'Groninger Korenbeurs, een aflopende zaak?' *Groninger Gezinsbode* 16 mei 1986. P. Westra, 'Groninger graanbeurs nog steeds toonaangevend', *De Landbode* (Jg. 38, 10 november 1986) 9. *Reformatisch Dagblad* (19 maart 1982) 7.
58. Het gemeentebestuur van Breda stelt ieder jaar nog steeds officieel de jaarprijs van de rogge vast op 13 december. Deze jaarprijzen zijn over de periode 1535-1576 gepubliceerd in: Tijms, "De jaarprijzen van rogge in Breda (1535-1976). De Thoorse Markt", *Historia Agriculturae XI* (2 dln, Groningen, 1977-1983) I, 157-169. Vanaf 1961 ontwikkelden de jaarprijzen van de rogge in Breda zich als volgt.

Jaar	per hl.	per 100 kg
1961	16,80	24,00
1962	25,00	35,71
1963	24,00	34,29
1964	18,00	26,86
1965	21,00	30,00
1966	21,35	30,50
1967	29,75	42,50
1968	29,50	42,14
1969	21,35	30,50
1970	22,40	32,00
1971	22,40	32,00
1972	24,29	34,70
1973	24,03	34,33
1974	28,23	40,33
1975	29,40	42,00
1976	28,23	40,33
1977	28,23	40,33
1978	31,03	44,33
1979	33,60	48,00

1980	33,60	48,00
1981	36,40	52,00
1982	36,40	52,00
1983	41,65	59,50
1984	36,75	52,50
1985	43,40	62,00
1986	39,20	56,00
1987	45,85	65,50
1988	35,70	51,00
1989	36,05	51,50
1990	35,70	51,00
1991	35,29	50,41
1992	35,00	50,00

59. Deze couranten staan op microfiches in het GAG. Een uitzondering hierop vormt de Landbode die werd bewaard door het Nederlands Agronomisch-Historisch Instituut. De collectie van dit instituut is omstreeks 1987 overgedragen aan de bibliotheek van de Rijksuniversiteit van Groningen.
60. GAG, *Archief van de Graanhandel Landweer*, inv.no. 3.
61. GAG, *Oud Archief*, 308 r na R en 1314 r na R, nr. 413.
62. Addens, *Gedenkboek Groninger Maatschappij van Landbouw 1837-1937*, (Groningen, 1937) 538, 540, 554-555 J. Ellerbroek-Wielinga, *Archief van de Kamer van Koophandel en Fabrieken te Groningen 1829-1950* (Groningen, 1979) 193-194, 195-199.
63. RAG, *Archief Kamer van Koophandel en Fabrieken te Groningen*, inv.no. 121.
64. Tijms, 'Sint Andries', 124.
65. Addens, *Vraagpunten*, 297, 426-427.
66. GAG, *Archief van de bond van Groninger graanhandelaren*, doos 26. Er worden alleen maximumprijzen opgegeven.
67. Kon. Ver. "De Beurs", ongeïntariseerd archief in ijzeren kist, jaaroverzichten 1956-1964 en 1975-1986, alleen maximumprijzen.
68. K.M.C. Zevenboom, *Bijdrage tot de kennis van de oude Amsterdamse graanmaat* (Amsterdam, 1959) Bijlage I.
69. Holtman (1986) 78.
70. Zevenboom (1959) Bijlage I.
71. P. Haan, 'Wegen van granen op de grote schaal', *Bijblad van de Landbouwcourant* (1864, no. 9) 131-134.
T.R. Haan, 'Wegen van granen op de grote schaal', *Landbouwcourant* (1864) 53
'Wegen op de groote schaal aan de markt te Groningen', *Landbouwcourant* (1864) 166
'Wegen op de groote schaal', *Landbouwcourant* (1864) 45.
72. G.A. Venema, *Over het meten en wegen van granen, zaden en andere zelfstandigheden* (Groningen, 1851).
73. 'Wegen van granen met de groote schaal', *Bijblad van de Groninger Courant* van 24 januari 1864, no. 11. 'Verordening omtrent het wegen van granen op de groote schaal, vastgesteld door den gemeenteraad van Groningen', *Bijblad van de Landbouwcourant* (1864, no. 9) 129-132.

74. R. van Schaik, 'Prijs- en levensmiddelenpolitiek in de noordelijke Nederlanden van de 14e tot de 17e eeuw: bronnen en problemen', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 91 (1978) 215-222.
75. P.J. Blok e.a., *Oorkondenboek van Groningen en Drenthe* (2 dln. Groningen, 1896-1899) II, 361-362 (no. 1168).
76. GAG, *Oud Archief*, 219 r na R.
77. GAG, *Archief van de gilden*, 11.
78. GAG, *Oud Archief*, 1314 r na R, 200.
79. GAG, *Archief van de gilden*, 14.
80. GAG, *Archief van de gilden*, 11. Zie ook: *Alfabetisch register op de Resolutiën van de regering der stad Groningen*, II, 306 en GAG, *Resolutiën van Burge-meesteren en Raad*, de resoluties van 12 september 1909, 2 mei 1730, 9 december 1735 en 13 oktober 1747.
81. GAG, *Archief van de gilden*, 11.
82. Tijms, 'Schulmudden', 21-43.
83. J. Bieleman, *Boeren op het Drentse zand* (A.A.G. Bijdragen XXIX, Wageningen, 1987) 704.
84. GAG, *Oud Archief*, 45 r voo R (1546/47, 1551/52, 1559/60, 1561/ 62, 1566/67, 1568/69, 1569/70,) en 342 r na R (1596, 1597, 1602, 1603, 1606, 1608, 1613-1615, 1617 en 1618). Dit zijn de zogenaamde schuldmoeltboekjes.
85. De Bruijn, *Plakkaten*, nrs. 100, 514, 1016, 1259, 1438, 1534, 1600, 1646, 1792, 1881 en 2139.
86. Holtman (1986) 51.
87. *Publicatie van het Departementaal Bestuur van Stad en Lande van Groningen* (Groningen, 1807).
88. *Publicatie van Gedeputeerde Staten* van 24 juli 1816.
89. GAG, *Oud Archief*, 313 r na R, III.
90. GAG, *Oud Archief*, 64 r na R, III.
91. *Reglement op de zamenstelling en het ijken der botervaten mitsgaders op het wegen en vervoeren van de met boter gevulde vaten, in de provincie Groningen* (Groningen, 1841) 19.
92. *Ibidem*, 19.
93. *Reglement op de stadswage, rakende de maniere van wegen, omtrent het vervoeren en welbestellen van de waaren der koop-lieden, mitsgaders het marqueren van de onder en overwig op de boter-vaten* (Groningen, 1736) art. IV.
94. GAG, *Archief van waag en boterhal*, inv. no. 1 (1818-1882) en 19 (1883-1914).
95. J.M.G. van der Poel, 'De landbouw na 1800', *Historie van Groningen* (Groningen, 1976) 527.
96. GAG, *Oud archief van Groningen*, 371-373 r na R.
97. GAG, *Oud archief van Groningen*, 371-373 r na R en Holtman (1986) 59.
98. GAG, *Oud Archief*, 1261r na R (1809, 1810, 1811).
99. GAG, *Oud Archief*, 70 r na R, en Nieuw Archief, 355 bl.
100. GAG, *Oud archief gemeente Groningen*, 619 bl. (ordonnantie op de gasthuizen).
101. Gemeentearchief Diever, B159, Aanvoer en prijzen op de markt (1864-1955). Dit marktboek wordt bewaard in het gemeentehuis van Diever.
102. Holtman (1986) 96.
103. Bieleman, 'De noord-drentse hopteelt', *Nieuwe Drentse Volksalmanak* (1981) 61-78.

Lijst van afkortingen

B. =	Beurs
B.R. =	Resolutiën van Burgemeesteren en Raad van de stad Groningen (GAG, microfiches)
B.z. =	Broodzettingsregister. GAG, Oud Archief, 219 r na R
D. =	Dinsdagmarktboek 1825-1844, 1849-1855 (GAG, Supplement Nieuw Archief, inv.nr. 189)
D.W. =	Rekeningen van de drost van Wedde. GAG, Oud Archief van Groningen, 371-373 r na R
G.C. =	Groninger Courant 1743-1878, met marktberichten vanaf 1803 (GAG, microfiches)
G.H. =	Gasthuis of gasthuizen. Een overzicht van de archiefnummers van de rekeningen van het gasthuis vindt men in hoofdstuk 9, inleiding
GAG =	Gemeente-archief Groningen
K.B. =	Korenbeurs
K.K. =	RAG, Archief van de Kamer van Koophandel en Fabrieken te Groningen, inv.nr. 121 (Jaarverslagen 1855-1858)
L. =	Landbode 1919-1989 (UB, coll. Ned. Agron. Hist. Inst.)
M. =	Mercuriales. GAG, Nieuw Archief, 1261 r na R en 200 r na R
N.G. =	Nieuwe Groninger Courant 1879-1919 (GAG, microfiches)
N.N. =	Nieuwsblad van het Noorden 1880-1989 (GAG, microfiches)
NAHI =	Nederlands Agronomisch-Historisch Instituut te Groningen
O.C. =	Ommelander Courant 1787-1810 (GAG, microfiches)
O.L. =	Oude Lijst (1805-1918, eventueel aangevuld tot 1948)
P.G. =	Provinciale Groninger Courant 1814-1920 (GAG, microfiches)
RAG =	Rijksarchief Groningen
S.B. =	Schulmoltboekjes. GAG, 45 r voor R (1546-1570) en 342 r na R (1596-1618); vele jaren ontbreken
S.M. =	schuldmudden
UB =	Bibliotheek Rijksuniversiteit Groningen
W.B. =	GAG, Archief van Waag en Boterhal, inv.nrs 1 (1818-1882) en 19 (1883-1922)